

Wychowanie patriotyczne w korelacji międzyprzedmiotowej

Artykuł odnosi się do wychowania patriotycznego, które definiujemy za Wincentym Okoniem jako „najlepsze przygotowanie wychowanków do służby własnemu narodowi i krajowi”, polegające na kształtowaniu u dzieci i młodzieży „przywiązania i miłości do kraju ojczystego, jego przeszłości i terażniejszości, na kształtowaniu poczucia odpowiedzialności za jego wielostronny rozwój i miejsce wśród innych krajów, na uświadomieniu (...) obowiązków wobec własnego kraju” (Okoń, 2007, s. 469). Wychowanie patriotyczne w korelacji międzyprzedmiotowej należy natomiast rozumieć jako integrowanie oddziaływań wychowawczych wokół celów wychowania i kształcenia, treści nauczania, form i metod pracy na poszczególnych przedmiotach w edukacji szkolnej.

Postulat integracji międzyprzedmiotowej uwzględniający wychowanie patriotyczne dzieci i młodzieży powinien znaleźć odniesienie w szkolnych zestawach programów nauczania. Każdy bowiem nauczyciel realizuje zadania, które są wpisane w podstawowe funkcje szkoły: dydaktyczną, opiekuńczą i wychowawczą.

Zgodnie z obowiązującymi zapisami Karty Nauczyciela (Dz.U. z 1982 r. nr 3, poz. 19), nauczyciel ma obowiązek „kształcić i wychowywać młodzież w uміłowaniu Ojczyzny, w poszanowaniu Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, w atmosferze wolności sumienia i szacunku dla każdego człowieka”. Wymaga to zaangażowania

wszystkich nauczycieli wokół idei wychowania patriotycznego. W pierwszej kolejności nauczyciele w swoich planach dydaktyczno-wychowawczych, a następnie w zespołach międzyprzedmiotowych, określają cele kształcące i wychowawcze oraz treści nauczania na poszczególnych przedmiotach, ze szczególnym uwzględnieniem tych, które wpisują się w wychowanie patriotyczne.

Warto w tym miejscu sformułować cele wychowawcze, które są szczególnie dobre, pożądane i godne upowszechnienia w procesie wychowania patriotycznego młodego pokolenia Polaków. Niewątpliwie należą do nich: budzenie dumy narodowej przez poznanie i zrozumienie motywów

działania bohaterów narodowych, refleksji nad postawami ludzi, którzy wnieśli wkład do dziedzictwa narodowego; kształtowanie postaw odpowiedzialnych za słowo, za siebie i innych; kształtowanie postaw prawego obywatela i patrioty, dla którego wartością są godność, honor, dyscyplina wewnętrzna ze zdolnością do długodystansowego wysiłku, tolerancja, współdziałanie społeczne (Ossowska, 1992, s. 18, 19, 23, 28). Istotne jest, aby na danym etapie edukacyjnym w działaniach wychowawczych szkoły przewidziano harmonijny rozwój osobowości ucznia, tak by absolwent znał i rozumiał postawy patriotyczne Polaków w przeszłości oraz nabył umiejętności refleksji na temat różnych odmian współczesnego polskiego patriotyzmu.

Historia lokalna i regionalna przekazem wartości w kształtowaniu postaw patriotycznych

Wychowanie patriotyczne to proces, który rozpoczynamy w edukacji szkolnej od wychowania przedszkolnego, a kontynuujemy poprzez kolejne etapy edukacyjne aż po edukację przez całe życie. W ten sposób legitymizujemy aktywne rozumienie takich wartości patriotycznych, których nośnikami są dom rodzinny, szkoła i środowisko lokalne. Stąd zachodzi pilna potrzeba przywrócenia należytej rangi historii lokalnej i regionalnej. Historia lokalna to historia wokół nas. Są to dzieje najbliższej okolicy, dzielnicy, ulicy, miasta, szkoły, zakładu pracy, miasteczka, wsi. Historia regionalna odnosi się do większego terytorium, które w przeszłości wykazały odrębności polityczno-administracyjne, kulturowe, gospodarcze.

Historia małej ojczyzny utrwalona w publikacjach regionalnych i lokalnych, tradycji, miejscach historycznych, pomnikach przyrody i kultury stanowiących dziedzictwo narodowe rozbudza u uczniów ciekawość, umacnia więzi z miejscem zamieszkania i przywiązanie do miejsc rodzinnych.

Kształtowanie postaw emocjonalnie powiązanych z małą ojczyzną powinno odbywać się w sposób zintegrowany między różnymi przedmiotami i obejmować oprócz historii wszystkie nauczane w szkole przedmioty, a w szczególności język polski, wiedzę o społeczeństwie,

przedsiębiorczość, religię, zajęcia techniczne, geografę, plastykę, zajęcia komputerowe, informatykę i przyrodę.

Harmonizowanie działań i szukanie współzależności między poszczególnymi przedmiotami powinno odbywać się wokół tematu wiodącego wpisującego się w dzieje lokalne i regionalne, a metodą najbardziej efektywną do osiągnięcia celów wychowawczych jest metoda projektu.

Zgodnie z obowiązującą podstawą programową kształcenia ogólnego¹ w zaleconych warunkach i sposobach realizacji na etapie gimnazjum wskazano na konieczność wykorzystania przez nauczyciela metod aktywizujących, w tym metody projektu edukacyjnego. Metoda ta została zdefiniowana jako planowe, zespołowe działanie uczniów mające na celu rozwiązanie problemu². Słusznie nazywa się ją strategią edukacyjną, ponieważ łączy w sobie wiele metod nauczania, umożliwia aktywność uczniów i wyzwala kreatywne, przedsiębiorcze i innowacyjne rozwiązania problemów.

Wychowanie patriotyczne w korelacji międzyprzedmiotowej przedstawię na przykładzie zrealizowanego projektu „Dzieje i współczesność Warszawy i Mazowsza”. Celem przedsięwzięcia jest zapoznanie uczniów z obowiązkami wobec siebie i ojczyzny, kształtowanie rozumienia pojęć: tożsamość, patriotyzm, honor, tolerancja, poczucia więzi

ze wspólnotą lokalną i postaw otwartości na różne kultury i narody. Na drugim etapie edukacyjnym, w klasach 4–6 szkoły podstawowej, integrację działań w zakresie kształtowania postaw patriotycznych zaprojektowano na następujących przedmiotach: historii, języku polskim, religii, zajęciach technicznych, plastyce, zajęciach komputerowych, muzyce. W klasie 4 podczas lekcji historii uczniowie pracują z wybranymi źródłami ikonograficznymi – wizerunkami Warszawskiej Syrenki³. Poznają historię herbu Warszawy i doskonala umiejętności pracy ze źródłem historycznym. Praca ze źródłami może być poprzedzona zajęciami komputerowymi, podczas których uczniowie wyszukują na podanych przez nauczyciela stronach internetowych wizerunki Warszawskiej Syrenki. Na języku polskim analizują i interpretują legendy dotyczące Warszawy, np. *Legendę o Warszawskiej Syrence* autorstwa Artura Oppmana. Zajęcia z plastyki umożliwiają uczniom samodzielne wykonanie pracy, np. herbu Warszawy.

Kolejnym ważkim i ważnym zagadnieniem związanym z dziejami i obecną historią Warszawy i Mazowsza jest poznanie dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego najbliższej okolicy szkoły, miejsca zamieszkania uczniów. Podczas lekcji historii nauczyciel proponuje – na podstawie źródeł historycznych – wyszukanie w terenie miejsc związanych z przeszłością danej dzielnicy lub miejscowości. Inspiracją

¹ Określona w rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r. (Dz.U. z 2009 r. nr 4, poz. 17).

² Projekt edukacyjny w gimnazjum został zdefiniowany w rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej z dnia 20 sierpnia 2010 r. zmieniającym rozporządzenie z dnia 30 kwietnia 2007 r. w sprawie warunków i sposobu oceniania, klasyfikowania i promowania uczniów i słuchaczy oraz przeprowadzania sprawdzianów i egzaminów w szkołach publicznych (Dz.U. z 2010 r. nr 156, poz. 1046).

³ Zbiór Korotyńskiego w *Archiwum Państwowym w Warszawie*. Propozycje lekcji z historii z wykorzystaniem materiału ikonograficznego oraz materiał źródłowy zdigitalizowany na CD – zob. Stachurska-Maj, Urbaniak, 2010.

⁴ Tytuł „Wola katolicka i buddyjska” zaczerpnięty z cyklu spacerów „Po Woli do woli” organizowanych przez Stowarzyszenie Miłośników Ziemi Mazowieckiej MASAŁAW.

dla tego typu zajęć może być scenariusz lekcji historii *Śladami dawnej Warszawy* (Gutkowski, 2012, s. 21–22). Zajęcia te powinny być skorelowane z plastyką, na której uczniowie poznają style architektoniczne występujące w danej dzielnicy (ulicy, okolicy). Podczas lekcji religii można zasugerować realizację cyklu wycieczek do wolskich świątyń: „Świątynie Warszawy – Dzielnica Wola – Wola katolicka i buddyjska”⁴. Na języku polskim następuje podsumowanie tej części działań projektowych w postaci pamiętnika uczniowskiego opisującego działania i emocje związane z poznaniem dziedzictwem kulturowym.

Klasy 5 i 6 mogą podjąć działania projektowe na poszczególnych przedmiotach wokół tematów dotyczących bohatera szkoły. Lekcje historii służą poznaniu i analizie tekstów historycznych dotyczących biogramu i działalności patrona danej szkoły. Na języku polskim uczniowie sporządzają plan wypowiedzi do oceny działań tej wybitnej jednostki. Może to być przyczynek do dyskusji i refleksji nad współczesnym rozumieniem patriotyzmu. Należy zwrócić szczególną uwagę na cnoty i wartości, którymi charakteryzował się bohater narodowy. Podczas lekcji religii na przykładzie życia i działalności wybitnej postaci historycznej, której imię nosi dana szkoła, można zaproponować uczniom utworzenie hierarchii wartości ważnych dla prawego obywatela i patrioty.

Integracja międzyprzedmiotowa w obszarze wychowania patriotycznego powinna być pracą zaprojektowaną w ciągu całego etapu edukacyjnego. Ważne jest harmonizowanie działań wokół wiodącego tematu na

poszczególnych przedmiotach i w określonym czasie. Zajęcia poza klasą szkolną pozwalają na kształtowanie umiejętności dostrzegania związku przeszłości z teraźniejszością oraz emocjonalnym związaniem uczniów z miejscem zamieszkania i budzeniem dumy narodowej z dokonań przodków. W oddziaływaniu wychowawczym, w tym i w wychowaniu patriotycznym, niezmiernie istotne jest osiągnięcie sformułowanych celów oraz ciągłość działań wychowawczych.

Na trzecim etapie edukacyjnym należy kontynuować wychowanie patriotyczne młodzieży z wykorzystaniem różnorodnych źródeł. Dziedzictwo narodowe Warszawy i ziemi mazowieckiej może stanowić punkt wyjścia do realizacji projektu dotyczącego historii lokalnej i regionalnej. Przedstawiona powyżej propozycja realizacji projektu „Dzieje i współczesność Warszawy i Mazowsza” dla szkoły podstawowej może stanowić podstawę do osiągania celów wychowawczych na kolejnym etapie edukacyjnym. Cele poznawcze, kształcące i wychowawcze, treści nauczania, metody oraz formy nauczania należałoby rozszerzyć o dzieje narodowe i powszechne, a na ich tle przywoływać fakty i wydarzenia z historii regionalnej.

Wychowanie patriotyczne przez poznanie historii narodowej i powszechnej, tradycji, krajobrazu ojczystego

Tożsamość kulturowa i narodowa rodzi się w rodzinie, a rozkwita dzięki wychowaniu we wspólnym domu, jakim jest ojczyzna – ta mała, bliska każdemu człowiekowi, i ta wielka. Wychowanie w duchu wartości umiłowania

tego, co polskie i nasze, musi być przywoływane z odniesieniem do wspólnych korzeni europejskich i dziedzictwa światowego ludzkości. W przeciwnym razie może przerodzić się w postawę nacjonalistyczną (Stachurska-Maj, 2005, s. 7–9). Osiąganie celów wychowawczych w edukacji szkolnej na podstawie treści nauczania–uczenia się dziejów narodowych na tle dziejów powszechnych, poznawania tradycji i obyczajów narodowych, poznawania krajobrazu historyczno–przyrodniczego jest możliwe wyłącznie przez harmonizowanie działań edukacyjnych z różnych przedmiotów.

W gimnazjum na języku polskim wprowadzeniem do lekcji, która w celach wychowawczych ma przygotowanie uczniów do służby narodowi i krajowi, mogą być słowa Świętego Jana Pawła II: „Tożsamość kulturowa i historyczna społeczeństw jest zabezpieczona i ożywiona przez to, co mieści się w pojęciu narodu. Oczywiście, trzeba bezwzględnie unikać pewnego ryzyka: tego, ażeby ta niezbywalna funkcja narodu nie wyrodziła się w nacjonalizm (...) Charakterystyczne dla nacjonalizmu jest bowiem to, że uznaje tylko dobro własnego narodu i tylko do niego dąży, nie licząc się z prawami innych. Patriotyzm natomiast, jako miłość ojczyzny, przyznaje wszystkim innym narodom takie samo prawo jak własnemu, a zatem jest drogą do uporządkowanej miłości społecznej” (Jan Paweł II, 2005, s. 73).

Rozumienie patriotyzmu jako „umiłowania tego, co ojczyste: umiłowania historii, tradycji, języka czy samego krajobrazu ojczystego” (Jan Paweł II, 2005, s. 71) wskazuje, że tylko przez pamięć o przeszłości możliwe jest kształtowanie postaw patriotycznych – niezależnie do etapu

edukacyjnego i przedmiotu. Wątek ten w korelacji międzyprzedmiotowej znajduje odniesienie – oprócz języka polskiego – w takich przedmiotach jak: historia, wiedza o społeczeństwie, informatyka.

Nauczyciel historii może zaproponować uczniom wycieczkę szlakiem miejsc i symboli historycznych miasta lub miejscowości i okolicy. Wycieczka powinna być poprzedzona samodzielną pracą uczniów, którzy na lekcjach informatyki na portalach historycznych i portalach archiwów państwowych czy muzeów wyszukają te miejsca i zaproponują trasę wycieczki. Nauczyciel historii koordynuje działania i uzupełnia informacje zebrane przez uczniów. Przed wyjściem na wycieczkę pod pomnik Electio Viritim znajdujący się na warszawskiej Woli dobrze jest zapoznać uczniów z malarstwem historycznym dotyczącym tego wydarzenia i tej części Warszawy. Analiza obrazów – np. Jana Piotra Norblina *Elekcja Augusta II Mocnego na polu elekcyjnym na Woli* czy Canaletta *Pole elekcyjne na Woli* – stanowi podstawę do poznania uwarunkowań kształtowania się demokracji szlacheckiej w Polsce.

Koncepcja woli narodu realizowana w demokracji szlacheckiej, odbierana w aspekcie umiłowania wolności i aktywnego obywatelstwa przez prawo do współdecydowania o sprawach państwowych, a wyrażona przez szlachtę m.in. przez wolną elekcję, jest znacząca w kształtowaniu poczucia silnej więzi z przeszłością i własnym narodem. Na wiedzy o społeczeństwie temat odpowiedzialności za losy naszego narodu i ojczyzny należy zintegrować z debatą o współczesnej demokracji i społecznej partycypacji. Przedstawiona powyżej propozycja

korelacji międzyprzedmiotowej w oddziaływaniu wychowawczym w aspekcie kształtowania postaw patriotycznych uczniów szkoły podstawowej i gimnazjum odnosi się również do czwartego etapu edukacyjnego.

Korelacja międzyprzedmiotowa w zakresie tematyki związanej z poznaniem, rozumieniem i emocjonalnym oraz uczuciowym stosunkiem do dziedzictwa historycznego, kulturowego i przyrodniczego odnosi się kolejno do przedmiotów: historia, język polski, wiedza o społeczeństwie, religia, wiedza o kulturze, geografia, biologia, informatyka, przedsiębiorczość.

Uczeń nie zrozumie fenomenu „Solidarności”, która w państwie rządzonej totalitarnie przyciągnęła w swe szeregi dziesięć milionów obywateli, bez zrozumienia uwagi naszych przodków dla prawa w przedrozbiorowej tradycji polskiej demokracji. Był on równie ważny jak przywiązanie do wolności. W imię „wolności i praw” zawiązywano konfederacje, królowie obiecywali szanować wolność i prawo, a obrona wolności była traktowana jak obrona prawa. Nie da się kształtować postawy odpowiedzialnego obywatela bez zrozumienia przemiany Kmicica z *Potopu* Henryka Sienkiewicza, któremu postawa patriotyczna nakazywała podporządkować osobiste plany życiowe dla ratowania i dobra ojczyzny.

Niezbędne okażą się na pewno też lekcja historii poza murami szkoły czy wycieczka do miejsc lub symboli historycznych, np. pod pomnik lub do ławeczki osób zasłużonych dla kraju. Warto odwiedzić np. ławeczkę Jana Karskiego przed gmachem

Muzeum Historii Żydów Polskich, a wcześniej zapoznać uczniów choćby z fragmentami tekstów Karskiego. W recenzji pracy tego najsłynniejszego kuriera Polski Walczącej znalazła się następująca wypowiedź Alana Fursta: „Gdybyście chcieli przeczytać o człowieku bardziej odważnym i honorowym niż Jan Karski, nie miałbym pojęcia kogo polecić” (Karski, 2014).

W wychowaniu patriotycznym nie może zabraknąć przykładów ludzi, którzy żyli dobrze, a ich cechy charakteru godne są upowszechniania wśród młodego pokolenia. Dlatego zachodzi pilna potrzeba, aby problematykę dziedzictwa narodowego wpisać w programy nauczania przedmiotów zarówno humanistycznych, jak i przyrodniczych. Ułatwiłoby to dostrzeganie przez młodzież „związków między życiem jednostki a środowiskiem przyrodniczym oraz [pozwoliłoby] spojrzeć na dziedzictwo przyrodnicze i kulturowe jako wartość” (Stachurska-Maj, 2016, s. 161).

Szczególne miejsca w kształtowaniu postaw patriotycznych zajmują biogramy i czyny sławnych Polaków i Polek: Świętego Jana Pawła II, Mikołaja Kopernika, Fryderyka Chopina, Adama Mickiewicza, Marii Curie-Skłodowskiej i innych. Ubogacanie dzieci i młodzieży przeżywaniem i emocjonalnym związkiem z przeszłością własnego narodu w miejscach szczególnych dla naszej historii: Kraków i Wawel, Gniezno, Warszawa, Poznań, Płock; przywołanie legend, ale i wydarzeń historycznych związanych z naszą państwowością, wyrabianie szacunku do symboli narodowych – godła, flagi, hymnu – to nie tylko obowiązek historyka w szkole, lecz także wyzwanie i sprawa

wszystkich nauczycieli świadomie odpowiedzialnych za wychowanie.

Kształtowanie u dzieci i młodzieży miłości do kraju ojczystego przez gruntowną znajomość przeszłości i teraźniejszości, poznanie tradycji regionalnych, zwyczajów i obyczajów to ważny element wychowania patriotycznego. Tylko człowiek o ustabilizowanych warunkach życia w środowisku

społecznym i przyrodniczym ma szansę i możliwość odczuwania przynależności i tożsamości, przywiązania do małej ojczyzny i pamiętania o swoich korzeniach. Korelacja międzyprzedmiotowa w tym zakresie jest współczesną potrzebą szkoły, ale i wyzwaniem edukacyjnym. To od nauczyciela, jego postawy i zaangażowania w proces wychowawczy zależeć będzie, na ile wychowanie patriotyczne w korelacji

międzyprzedmiotowej pozostanie w sferze wyzwań, a na ile będzie rzeczywistością w polskiej szkole. Przez stulecia i nadal wciąż dumnie brzmi *Hymn do miłości Ojczyzny* Ignacego Krasickiego: „Święta miłości kochanej Ojczyzny, / Czują cię tylko umysły pocziwe!”

Bibliografia i literatura uzupełniająca

Gutkowski J., (2012), *Śladami dawnej Warszawy*, [w:] Stachurska-Maj T., Urbaniak V. (red.), *Bez korzeni nie zakwitniesz. Warszawa moja małą ojczyzną, Scenariusze lekcji dla nauczycieli szkoły podstawowej, gimnazjum i liceum*, Warszawa: Archiwum Państwowe w Warszawie, Mazowieckie Samorządowe Centrum Doskonalenia Nauczycieli. | Jan Paweł II, (2005), *Pamięć i tożsamość*, Kraków: Wydawnictwo Znak. | Karski J., (2014), *Tajne państwo. Opowieść o polskim podziemiu*, tłum. Siwek G., Kraków: Wydawnictwo Znak Horyzont. | Okoń W., (2007), *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”. | Ossowska M., (1992), *Wzór demokracji. Cnoty i wartości*, Lublin: Instytut Wydawniczy Daimonion. | Rachuba K., (2014), *Edukacja jako przedmiot pedagogiki i jej subdyscyplin*, [w:] Kwieciński Z., Śliwerski B. (red. nauk.), *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. | Stachurska-Maj T., (2016), *Ekologia człowieka – planowanie i wdrażanie działań w wymiarze społecznym i kulturowym*, [w:] Cichy D. (red. nauk.), *Kształtowanie świadomości ekologicznej społeczeństwa. Teoria i praktyka*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego. | Stachurska-Maj T., (2005), *Patriotyzm i nacjonalizm*, [w:] Wojtkowska K., *Problemy współczesności a chrześcijaństwo. Projekt*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne PWN. | Stachurska-Maj T., Urbaniak V. (red.), (2012), *Bez korzeni nie zakwitniesz. Warszawa moja małą ojczyzną, Scenariusze lekcji dla nauczycieli szkoły podstawowej, gimnazjum i liceum*, Warszawa: Archiwum Państwowe w Warszawie, Mazowieckie Samorządowe Centrum Doskonalenia Nauczycieli. | Stachurska-Maj T., Urbaniak V. (red.), (2010), *Archiwum jako warsztat pracy nauczyciela historii. Scenariusze lekcji dla nauczycieli szkoły podstawowej, gimnazjum i szkoły ponadgimnazjalnej*, Warszawa: Archiwum Państwowe w Warszawie, Mazowieckie Samorządowe Centrum Doskonalenia Nauczycieli. | Walicki A., (1991), *Trzy patriotyzmy. Trzy tradycje polskiego patriotyzmu i ich znaczenie współczesne*, Warszawa: Res Publica.

Teresa Stachurska-Maj

Doktor nauk humanistycznych w zakresie historii; pracownik naukowy Instytutu Badań Edukacyjnych w Warszawie; nauczyciel konsultant w Mazowieckim Samorządowym Centrum Doskonalenia Nauczycieli w Warszawie ds. historii, edukacji obywatelskiej i europejskiej.

Współpracuje z Instytutem Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego. Autorka i koordynator wielu projektów międzynarodowych w programie „Uczenie się przez całe życie – Grundtvig” oraz „Leonardo da Vinci – Transfer Innowacji”. Koordynator projektów m.in. Engaging New Groups of Adults into Lifelong Learning (Zaangażowanie nowych grup dorosłych w edukację przez całe życie); European Community Champions (Liderzy Społeczności Europejskich); Enterprise as Innovation to Create New Work Places at Time of Global Crisis (Przedsiębiorczość i kreatywność w znajdowaniu nowych miejsc pracy w dobie globalnego kryzysu).

Autorka i współautorka wielu publikacji z zakresu dydaktyki historii, edukacji europejskiej, zarządzania projektami,

w tym: INNOVACREAWORK – przewodnik europejski. Wytyczne biznesowe: treści, struktura i studium przypadku (2013); Przewodnik lidera społeczności lokalnych (2009); Archiwum jako warsztat pracy nauczyciela historii (2010); Bez korzeni nie zakwitniesz – Warszawa moją małą ojczyzną (2012); Warszawski trudny czas, czyli stolica i jej mieszkańcy w świetle archiwaliów (2015); Wiedza o społeczeństwie. Podręcznik dla liceum. Poziom rozszerzony (2006).

Pełniła funkcję promotora Europejskiego Roku Edukacji Obywatelskiej na Mazowsze oraz promotora programu „Grundtvig – edukacja dorosłych”. Jest członkiem Komisji Dydaktycznej Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Historycznego.